

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО КРИМУ: НАУКОВО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ (XIX СТ.)

Науково-прикладний аспект сільського господарства Криму в економіці України, в соціально-економічному розвитку регіону є малодослідженим в історіографії. Радянські історики Г. Губенко, Ф. Кунцевич, В. Потехін, С. Секиринський досліджували окремі питання цієї проблеми. В українській історіографії ця тема, за виключенням кількох досліджень, присвячених значенню Криму в політиці Російської імперії, становленню і розвитку природознавчих досліджень на півострові (Б. Короленко, Н. Терентьевої, Д. Прохорова, К. Черненко), майже не розглядалася. Отже, є необхідність проведення комплексного дослідження розвитку галузей сільського господарства Криму в контексті діяльності державних наукових установ і громадських науково-дослідних структур.

Анексія Криму 1783 р. засвідчила новий період у політичному, економічному та етносоціальному розвитку регіону [20, с. 11]. Крим привертав увагу південних торгових народів і стародавніх греків, потім римлян, генуезців. До приєднання до Росії Крим був регіоном з розвиненим сільським господарством. У окремих місцях розводили рис і бавовну, на Південному березі вирощували виноград, тютюн і повсюдно займалися плідництвом [21, с. 5]. На півострові почався новий виток в розвитку виноградарства [35, с. 3]. Головним недоліком виноградарства була змішаність сортів. В кінці XVIII ст. спостерігалось прагнення уніфікувати підходи до підбору посадочного матеріалу. Виноробство розвивалося активно. Ціни на вино були вищі, ніж в Бессарабії, і коливалися від 1,5 до 6 крб. за відро [29, с. 64-65].

За часів подорожі по Криму П. Палласа, розорений новою російською владою, регіон все ж таки зберігав господарську культурну традицію. Найбільш крупні і упорядковані володіння татарських дворян були зруйновані через масову міграцію до Туреччини. Селянство, що залишилось, продовжувало підтримувати розвиток сільського господарства. Про це згодом писав П. Паллас, порівнюючи уміння татар обробляти землю з педагогічними німцями. Російська казна отримувала велику кількість землі, яку довгий час не могла розмежувати. Роздаючи землі і не вказуючи на точні межі, влада спричинила велику плутанину, і суди Криму протягом багатьох десятиліть були переважані вирішенням земельних позовів: часто видавали одну і ту ж ділянку або плутали межі. Не зважаючи на все це, на початку XIX ст. до Криму вирушило російське дворянство. Земля стала дорожчати. Чинovníки, службовці, вельможі отримували великі ділянки. Виникло питання про робочу силу, якої катастрофічно не вистачало, внаслідок чого стали здавати землю в оренду місцевому населенню [21, с. 5-6].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. головним заняттям степного Криму і Північної Таврії було кочове і напівкочове скотарство. Місцеві жителі розводили велику рогату худобу, коней, мулів, верблюдів, кіз і овець. Велика частина тонкорунних овець належала поміщикам й іноземним колоністам. Розвитку вівчарства в Таврійській губернії сприяв підвищений попит з боку текстильної мануфактури України і губерній Центральної Росії. Вовна з губернії вивозилася і за кордон. У першій половині XIX ст. сюди почали завозитись більш продуктивні породи великої рогатої худоби, що витіснили місцеві.

До середини XIX ст. тваринництво зберігало за собою провідне місце в сільському господарстві губернії: у ряді поміщицьких маєтків доходи від тваринництва перевищували доходи від всіх інших галузей. Зернове господарство в Криму і Північній Таврії в кінці XVIII ст. було слабозрозвинене. Заселення Таврійської губернії російськими і українськими селянами і іноземними колоністами позитивно вплинуло на підйом продуктивних сил краю. За період з 1802 – 1860 рр. середній річний збір зернових збільшився від 426 тис. четв. до 1746 тис. четв., тобто приблизно у чотири рази. У Криму на початку XIX ст. широко використовувалось трипшля – головним чином в долинах річок і в передгірному районі. На озимому полі висівалися жито і ячмінь, на ярині – пшеницю і просо. Разом з тим, до 60-х рр. XIX ст. продовжувала переважати перелогова система землеробства. Зернове господарство у дореформений період ще не стало провідною галуззю сільського господарства, поступаючись першій у степових районах екстенсивному тваринництву, а у гірських – садівництву і виноградарству [34, с. 15-16].

Майже весь виноград Південного берегу використовувався для виробництва вина. Щороку воно досягало близько 250 тис. відер. Ціни на вино були у двічі нижчі, ніж на Південному березі. Виноград Феодосійського і Сімферопольського повітів споживали як плоди, причому близько 200 тис. пудів вивозилося з півострова, значну ж частину перевозили на Південний берег [29, с. 65].

В XIX ст. в Криму з'явилася низка дослідницьких і науково-освітніх установ і структур, що займалися розв'язанням наукових, практичних, просвітницьких завдань. Передусім це: Нікітський ботанічний сад, Магарацьке училище виноробства, Севастопольська біологічна станція, громадське природничонаукове товариство Кримсько-Кавказький гірський клуб, Природничо-історичний музей Таврійського земства, Кримське товариство природодослідників і аматорів природи та інші [13, арк. 2]. Створення організацій, пов'язаних з виникненням сільськогосподарської науки, що мала на меті розвиток садівництва, тютюнництва, виноградарства і виноробства, товарообороту, формування ринку у Російській імперії, було необхідністю [32, с. 1].

У XIX ст. особливого значення в Криму набули ботанічні дослідження, що пов'язувалися з розвитком садівництва, виноградарства, виноробства, рільництва [37, с. 258]. Перші кроки у поліпшенні кримського

виноградарства і виноробства були зроблені ще за часів генерал-губернатора Новоросійського краю Г. Потьомкіна. Велику увагу граф приділяв розвитку садівництва і виноробства. На початку XIX ст. за його ініціативою були прийняті заходи, щодо розширення в Криму виноградних плантацій [31, с. 12].

В 1805 р. поблизу Сімферополя була посаджена тутова плантація [32, с. 17]. В цьому ж році центром досліджень стала приморська балка поряд із селищем Ласпі у Байдарській долині. Фахівцям тут тривалий час не вдалося досягти високої врожайності від іспанських та малагських сортів [19, с. 291].

Велике значення для розвитку в Криму виноградарства і виноробства мала організація в Судачі урядового виноградного училища, створеного за безпосередньою участю відомого вченого академіка П. Палласа (1804 р.) [33, с. 1]. При всіх недоліках, властивих у той час всім інститутам феодально-абсолютистської Росії, виноградне училище в Судачі у перші десятиліття діяльності стало важливою установою з підготовки кадрів досвідчених виноградарів і винарів, крупним регіональним центром културного виноградарства і виноробства на півдні Росії [4, арк. 142]. З 20-х рр. XIX ст. на плантаціях училища уже широко застосовувались нові методи культивування винограду: виноградні лози вирощувались і доглядалися на горах, без поливу, регулярно обрізались [34, с. 17]. Кожного року в училищі вироблялась велика кількість вина з різних сортів винограду. Наприклад, у 1816 р. – 404,5 [3, арк. 84], 1821 р. – 426 відер [5, арк. 44]. У розсаднику висаджувались угорські й малагські сорти. Згодом, внаслідок погіршення природнокліматичних умов, проведення дослідних робіт, акліматизації сортів стало неможливим [19, с. 291].

Нікітський ботанічний сад був розсадником кращих сортів винограду в Криму [29, с. 76], який за перші півстоліття свого існування успішно виконував науково-дослідні, прикладні та освітні функції [40, с. 8]. Заснований у 1812 р. завдяки зусиллям видатного вченого-ботаніка академіка Х. Стевена, сад виявився родоначальником таких галузей господарства, як південне декоративне садівництво, південне плідівництво, виноградарство і виноробство, ефірно-олійне рослинництво, тютюництво [24, с. 21], та впродовж XIX і на початку XX ст. був єдиним джерелом інформації у питаннях боротьби зі шкідниками і хворобами винограду, тютюну, плодових, декоративних культур [30, с. 46]. Стевен Х. займався науковими ботанічними і ботаніко-географічними дослідженнями Криму. Його наукова діяльність помітно вплинула на розвиток сільського господарства Кримського регіону [37, с. 258].

Новоросійський губернатор М. Воронцов у 1828 р. видав розпорядження про виділення в урочищі Магарач, що належало Нікітському саду, ділянку для розведення дослідного державного винограднику [33, с. 4]. На його базі пізніше було створено Інститут “Магарач”. Саме тут вперше отримала розвиток планова науково-дослідна робота, склалися самобутні традиції виноградарства і виноробства [39, с. 5]. Все починалося з того, що інститут з перших років свого функціонування вирішував глобальні завдання розмноження і розповсюдження кращих сортів винограду, відібраних з колекційних насаджень, створення взірцевого виноробного виробництва [23, с. 26]. Магарацький винний підвал перебирав на себе функцію технологічного сортовипробування, впровадження кращих сортів, навчальну роботу, розробку і поширення досконалих прийомів виноробства [33, с. 5].

Вже через п'ять років після створення установи з її господарства було розіслано в різні регіони 6,5 тис. лоз цінних сортів винограду. Через п'ятнадцять років вина, що одержали торгіву марку “Магарач”, успішно реалізовувались на винних ринках Нижнього Новгороду, Казані, Саратова. Поступово імпорт зарубіжних вин став знижуватися через внутрішні можливості збільшення виробництва якісних вин і зростання їх конкуренції. Успішна діяльність магарацького винного підвалу спонукала появу інших господарств, що спеціалізувались на виробництві і зберіганні доброякісних вин. Зокрема у господарствах і підвалах Токмакова і Молоткова, Губоніна, Келлера, Бекетова і ін. винарями працювали вихованці магарацького інституту, успішно застосовувались його основи теорії і практики виноградарства, виноробної справи [1, с. 8-9].

З осені 1836 р. виробництво вина було поставлено на промислову основу. Зростали технічні можливості переробки сировини у Магарачі. Про високий рівень культури виноробства в Криму в цей період розповідали різні джерела. Водночас релігійний фактор стримував розвиток галузей. Татарам і грекам, що сповідували іслам, заборонялось займатись виноробством і вживати вино [33, с. 5-6]. Господарство інституту “Магарач”, внаслідок високої якості винної продукції, успішно популяризувало славні традиції Південного берегу Криму, зуміло привернути до них увагу приватних підприємців, державних органів [33, с. 9].

У 1873 р. перші нагороди міжнародних конкурсів Інститут “Магарач” отримав у Відні (золоті медалі – Мускату білому і Трамінеру), у 1906 р. – Мілані (кубки Гран-прі – три різновиди Мускату, Піно-грі, Сапераві) [1, с. 9]. Цілі покоління вчених Інституту створювали цінні і унікальні, стійкі до хвороб, шкідників, з ранніми термінами дозрівання, високою якістю і врожайністю сорти винограду [23, с. 26].

У свою чергу, Нікітський ботанічний сад протягом XIX ст. періодично трансформував свою основну діяльність: від дослідно-наукової до учбової й знов до наукової, що пояснювалося вимогами часу, потребами сільського господарства у фахівцях з виноробства, виноградарства й садівництва, завданнями своїх зусиль. Керівництво установи ставило саме ті питання, що висувались практичним життям.

Помітні зрушення в кримському виноградарстві і виноробстві відбулися в двадцять роки XIX ст. Галузь почала приносити поміщикам крупні доходи. Найбільш швидкими темпами виноградарство розвивалося на Південному березі Криму. Подібне явище було не випадковим, оскільки цей регіон починаючи з 30-х років XIX ст., виявився добре пов'язаним шосейними дорогами з центральними районами півострова, зокрема, з Сімферополем. Його природні умови сприяли вирощенню найбільш цінних сортів винограду [2, арк. 2].

Проте в цей період першість в розвитку виноградарства і виноробства зберігалася за східним Кримом. До 1850 р. тільки у маєтках Воронцових виростало більш за триста сортів винограду [34, с. 17]. Про значні успіхи йшлося і у Всеїдданнішому звіті государеві Імператорові про стан Таврійської губернії в 1842 р., де вказувалося, що в Криму процвітають садівництво і виноробство, і вони складають багатство народного господарства [6, арк. 56].

У зв'язку із швидким розвитком виноградарства прогресувало виробництво вина. Якщо до середини 20-х рр. XIX ст. у Криму виробляли на рік від 250 до 300 тис. відер вина, то в 40-х рр. виробництво вина перевищувало 500 тис. відер на рік. Значно поліпшувалася якість вин [7, арк. 88].

Зростає попит на кримські вина на російському ринку. Збут вина зосереджувався в руках так званих "баришників", що спеціально приїжджали до Криму з цією метою. У 1827 р. в Криму створюється акціонерна винна компанія, що об'єднала найбільших винарів півострова. Вона встановила зв'язок із іноземними купцями. Кримські вина ставали відомими за кордоном. Таким чином, до середини XIX ст. Крим перетворився на один з важливих центрів з виробництва вин високої якості. Вирощування винограду і виноробна справа зосереджувалась, як правило, в руках крупних поміщиків [34, с. 17-18]. В гірській частині півострова також розвивалось виноробство, садівництво, тютюнництво. Поблизу Сімферополя і Феодосії поширеним було виноробство, садівництво і хліборобство. Степова частина спеціалізувалась на скотарстві і хліборобстві [8, арк. 3].

Приєднання Криму до Росії і включення його до загальноросійського ринку значно стимулювало відновлення і подальший розвиток плодового садівництва. На початку XIX ст. площі під садами суттєво розширювалися за рахунок нових сортів плодкових культур. Велику роль в інтродукції нових сортів плодкових дерев зіграв Нікітський ботанічний сад.

Після реформи 1861 р. в кримському селі відбувалися складні соціально-економічні процеси. На користь поміщиків було перерозподілено майже 1/3 надільної землі, що спричинило малоземелля на Південному березі Криму і дрібних маєтків гірської частини півострова. Широкого поширення набули "дарчі" наділи, що склали більше 1/3 всієї кількості. Ліквідувався стан державних селян. На користь казни колишні державні селяни зобов'язувалися виплачувати протягом тривалого періоду оброчну подать.

Скорочення чисельності селянського населення серйозно занепокоїло місцевих поміщиків. Багато з них залишалися без робочої сили. Царський уряд, йдучи назустріч їх вимогам, прийняв заходи до заселення районів селянами з малоземельних губерній Росії й іноземними колоністами. Крим заселявся значно повільніше, ніж материкові повіти, оскільки тут було дуже мало казенних земель, а на поміщицьких землях селяни селитися не хотіли [34, с. 18-19].

У 60-х рр. XIX ст. в Криму з'являються естонські, чеські, болгарські і німецькі колоністи. Більшість німецьких колоністів влаштувалися у північних повітах губернії, і лише невелика частина селилася в Криму. З 1861 до 1897 рр. населення Таврійської губернії збільшилося з 527 тис. до 1448 тис., тобто більш ніж у 2,5 разів. При цьому сільське населення зросло з 423 тис. до 1172 тис., тобто у 2,8 разів. Отже, зростання сільського населення випереджало зростання населення губернії в цілому. Колонізація Криму і Північної Таврії привела до значних змін етнічного складу губернії [34, с. 20].

Таврійська губернія у XIX ст. за масштабами міграції населення випереджала Європейську Росію. Протягом століття населення губернії збільшилося майже у п'ятнадцять разів. Корінним чином змінився його етнічний склад. Серед селянського населення губернії в кінці XIX ст. провідні позиції займали українці і росіяни. Переважна більшість селян Криму і Північної Таврії до середини XIX ст. складалася з державних селян, до яких були зараховані кримські татари і ногайці. Кріпосних селян в таврійському селі було небагато [34, с. 31].

Соціально-економічні процеси в селі Таврійської губернії протікали нерівномірно і мали певну регіональну специфіку. Дослідники виділяли в цьому плані материковий, степовий кримський, підгірний, гірський райони. У материковий район входили Бердянський, Мелітопольський і Дніпровський повіти, тобто всі північні повіти губернії, населені головним чином селянами російського і українського етнічного походження. В кінці XIX ст. тут знаходилося 2/3 селянського населення губернії. Переважна більшість селян користувалися землею на основі громадського права. Подвірне землеволодіння поширювалося тільки серед іноземних колоністів. Поміщицьке землеволодіння тут не відіграло помітної ролі. Велика частина земельної фонду зосереджувалася в руках селянських громад. Степовий кримський район об'єднував Перекопський і Євпаторійський повіти. Його характерною рисою був великий відсоток безнадільних і безземельних селян. Значна частина зручних для землеробства угідь належала поміщикам і купцям. У підгірний район входили Сімферопольський і Феодосійський повіти. Тут була велика роль поміщицького землеволодіння. Поміщикам належали практично всі землі. Гірський район складався лише з одного Ялтинського повіту. У цьому районі, на відміну від інших, селяни мали в приватній власності найбільш цінні ділянки землі (сади і виноградники). У руках селянських громад знаходилися тільки вигін, ліс і частково рілля. Якщо в кінці XIX ст. в північних повітах Таврійської губернії селяни складали 2/5 всіх селянських господарств, то в степовому кримському районі частка цих господарств підвищувалась до 3/5, а в підгірному і гірському районах Криму – до 4/5 всіх селянських господарств [34, с. 21].

У пореформений період в Таврійській губернії спостерігалось швидке зростання обсягів ріллі і валового збору зернових. Протягом 1857 – 1913 рр. збір зернових збільшився з 2588 тис. до 14 669 тис.

четвертей, тобто майже у шість разів. Зернове господарство ставало переважаючою галуззю сільського господарства. Сільськогосподарські машини і вдосконалені знаряддя праці зосереджувалися, головним чином, в поміщицьких господарствах. Водночас, загальний рівень насиченості губернії технікою був достатньо високим порівняно з іншими регіонами царської Росії. Незважаючи на це, зернове господарство губернії продовжувало зберігати до певної міри екстенсивний характер. Оранку полів часто проводили букером, застосування якого прискорювало польові роботи, але вело до засмічення полів і падіння родючості ґрунту [34, с. 25-26].

Кримська війна спричинила великі втрати галузі виноградарства і виноробства. Різко знизилися обсяги виробництва вина і валовий збір винограду.

Тільки з 60-х років XIX ст. в Криму починається відновлення виноградних плантацій. У 1870 р. площа під виноградниками вже складала 4800 дес., у 1892 р. – 6210 дес., у 1914 р. – 8223 дес. За цей час помітно змінюється питома вага окремих повітів у виробництві винограду і вина. У Ялтинському повіті площа під виноградниками збільшується майже вдвічі, тоді як різко скорочується їх кількість в Сімферопольському районі, з'являються вони у незначній кількості і в степових районах. Паралельно удосконалювалася техніка догляду за виноградниками і технологія виробництва вина.

Велике значення в поліпшенні виноградарства і виноробства в Криму мала плідна діяльність видатного винаря Л. Голіцина. На його виноградних плантаціях з експериментальними цілями культивувалося до 600 сортів винограду, було започатковано виробництво вітчизняного шампанського – “Новий Світ”. Виноградні господарства, що виникали, засаджували власні виноградники тими сортами, які були визнані кращими після випробувань на плантаціях Л. Голіцина [34, с. 27-28].

Велику роль в підвищенні загального рівня виноградарства і виноробства в другій половині XIX – початку XX ст. продовжував відігравати Нікітський ботанічний сад. З 1868 р. тут функціонувало училище садівництва і виноробства, яке було перетворене в училище I-го розряду. При ньому організовувались вищі курси з виноробства, які готували викладачів для училищ і керівників виноробних господарств [28, с. 79-80].

Урядові турботи, по відношенню до виноградарства, були направлені на боротьбу з різними шкідниками. В 1880 р. в Криму виявили філоксеру. Боротьба з нею знаходилася під контролем спеціальних комітетів: Одеського – в Одесі, Кримського – в Ялті, які підпорядковувались Міністерству землеробства і державного майна [29, с. 71-72].

Великий внесок в справу порятунку виноградників від цього шкідника внесли члени Кримського філоксерного комітету (1880 – 1912 рр.), в роботі якого брали участь академік О. Ковалевський і такі крупні винарі, як А. Сербуленко, С. Охременко, Г. Імшенецький. Комітету, не дивлячись на перешкоди, які іноді ставили на шляху його діяльності деякі поміщики і царські чиновники, вдалося спочатку локалізувати, а потім і знешкодити філоксеру на півострові [34, с. 28].

У 1869 р. починає роботу Товариство винарів і садівників Ялтинського повіту, метою роботи якого було розповсюдження агрономічних знань з технології вирощування виноградних лоз і інших культур, культивування вітчизняних і іноземних сортів, удосконалення виноробної справи і садової техніки, заохочення виробників у розвитку садівництва і виноробства, організація збуту продукції [10, арк. 2-3].

Кращі виноградники Криму належали крупним поміщикам і купцям. У їх розпорядженні також були значні кошти, новітня техніка, досвідчені агрономи і винарі [29, с. 65]. На Південному березі півострову на початку XX ст. більше 60% всіх виноградників належали великим власникам. Дрібні виноградари, зазвичай, на промисловій основі виноробством не займалися, а збували молоде, ще не готове вино скупникам.

Винний напівфабрикат на Південному березі Криму скуповували здебільшого багаті винарі і Надільне відомство. У східних регіонах Криму покупкою сусла займалися скупники з південно-західних губерній України, які, використовуючи скрутне становище дрібних виноградарів, диктували їм ціни і прагнули купити сировину за найнижчими цінами.

Не дивлячись на незначну питому вагу у галузі сільського господарства Російської імперії, на початку XX ст. Таврійська губернія залишалась одним з головних центрів культурного виноградарства і виноробства. Кримські вина, особливо десертні, вважались кращими і удостоювались найвищих нагород на міжнародних виставках.

В пореформений період у Криму простежувався подальший розвиток плодового садівництва. Завершення прокладання в 1874 р. залізниці дало могутній поштовх розвитку торгівлі кримськими фруктами. Якщо в 1875 р. з регіону було вивезено тільки 14,5 тис. пудів свіжих фруктів, то в подальші роки вивіз фруктів не знижувався 100 тис. пудів, а часом досягав 500 тис. Близько 3/4 садовласників Криму були селяни. В кінці XIX ст. вони мали не більше 1/3 площі всіх садів. Крупні сади належали українським і татарським поміщикам. До кінця 70-х рр. XIX ст. садівники зазвичай продавали вирощений урожай відкупникам з числа місцевих купців. У 80-х рр. XIX ст. закупівлю кримських фруктів перебирають до своїх рук російські оптові торговці. У 1861 – 1917 рр. роль Нікітського ботанічного саду як наукової установи дещо знижується. Навчальна робота цілком поглинає увагу керівників саду. Справу впровадження нових сортів плодкових дерев в сади Криму узяли на себе громадські органи і приватні власники садів [34, с. 28-29].

Губернське земство надавало допомогу в організації постійних курсів садівництва, виноградарства, шовківництва і бджільництва. Кримське товариство природодослідників і аматорів природи одержало змогу розповсюджувати серед населення сільськогосподарські і технічні знання [12, арк. 29].

У 1871 р. Новоросійським товариством дослідників природи була організована Севастопольська біологічна станція, що направляла свою діяльність на дослідження фауни, флори, біогеографії, екології і океанографії Чорного, інших морів та мала важливий науково-громадський вплив на природознавство свого часу [40, с. 9]. З нею тісно пов'язана діяльність плеяди видатних вчених: О. Ковалевського, В. Ульяніна, С. Переяславцевої, О. Остроумова, В. Караваєва, В. Заленського, С. Зернова, М. Андрусова [31, с. 49-50].

Громадське природничонаукове товариство Кримсько-Кавказький гірський клуб, засноване у 1891 р., проводило роботу по вивченню природи Криму, поліпшення перебування в горах туристів, природодослідників та художників, проведення екскурсій, наданню консультативної, наукової допомоги місцевим галузям сільського господарства, садівництву й дрібній гірській промисловості, сприяло охороні рідкісних гірських видів рослин і тварин [38, с. 3]. Під егідою товариства в цьому ж році було започатковано музей-гербарій. Організатором його став В.Дмитрієв [18, арк. 1]. Дослідження організовувалися як наукові і освітні експедиції, туристичні екскурсії тощо. Клуб мав власне періодичне видання (виходив 12 раз на рік) – “Записки Крымского Горного Клуба” [26, с. 234]. Їх випуск займав значне місце в культурно-просвітницькій діяльності, й справило великий вплив на встановлення наукових контактів з подібними товариствами Російської імперії і Європи.

В 1899 р. в Криму був створений Природничо-історичний музей Таврійського земства, який став своєрідним науково-практичним центром краю. З одного боку він сприяв науковому дослідженню Таврійської губернії, а з іншого – виконував повсякденну практичну роботу на допомогу сільському господарству. Наукові завдання музею полягали у вивченні флори і фауни Криму, його геологічного минулого, вирішення яких надало науці численні нові факти для з'ясування важливих теоретичних питань. Природничо-історичний музей займався прикладними питаннями, які були пов'язані з економічними потребами Кримського півострова: обстеження артезіанських колодязів, ґрунтів, дослідження промислового рибальства, організація шовківництва, бджільництва. Музей в період з 1899 по 1917 рр. провів величезну і необхідну роботу на ниві природознавства і аграрної науки, неухильно удосконалював та успішно здійснював науково-просвітницьку роботу серед місцевого населення Криму [40, с. 10-11].

В 1910 р. на базі кримського гуртка натуралістів та лікарів було засновано Кримське товариство природодослідників та аматорів. Основною його метою було об'єднання дослідників природи Криму з тим, щоб спрямовувати дослідження в єдине русло, сприяти публікуванню наукових розвідок і, що найбільш важливо, популяризувати наукові знання серед громадян. Завдання також передбачали розвиток наукових напрямків з різних галузей природознавства (ботаніки, зоології, хімії, фізики, астрономії, геології, археології, історії та ін.). З його науково-дослідною діяльністю пов'язані імена таких видатних вчених-природознавців як В. Вернадський, М. Андрусов, В. Заленський, І. Пузанов, О. Браунер, С. Мокржецький, В. Талієв, О. Яната, Є. Вульф, І. Пачоський, істориків і археологів – О. Бертьє-Делагард, А. Маркевич.

В справі популяризації й поширення наукових знань важливе значення мали видавничі органи товариства: періодичне видання “Записки Крымского Общества Естествоиспытателей и Любителей Природы”, путівники “Крым”, збірники “По Крыму”, книжки, брошури, які значно підвищували інтерес до установи вчених з різних куточків держави [40, с. 11-12].

Вагоме місце в розвитку в Криму культурного садівництва посідав Сімферопольський відділ Російського товариства садівництва. Організований в 1883 р., він об'єднав найбільш крупних садівників передгірного і гірського Криму [11, арк. 6]. Діяльність відділу не обмежувалася лише Сімферопольським повітом, а розповсюджувалася на Крим і Таврійську губернію. З 1884 р. ним щорічно, а іноді і двічі на рік, влаштовувались в Сімферополі періодичні виставки плодів, вирощених в садах Криму. Кращі експонати нагороджувались преміями. Відділ регулярно брав участь у всеросійських і міжнародних виставках. За його ініціативою поблизу Сімферополя було створено ряд садових розплідників, через які поширювались саджанці у садові господарства Криму [17, арк. 54, 270]. Цю функцію виконував і масток “Салгірка” [16, арк. 1], що належав на початку XIX ст. П. Палласу [17, арк. 161].

Особливо енергійну діяльність відділ проводив по поліпшенню умов і здешевленню перевезення кримських плодів на північ, у організації боротьби з шкідниками фруктових садів [15, арк. 13, 5]. В цілях розповсюдження знань з садівництва з 1898 р. відділом було започатковане видання “Записки Симферопольского Отдела”. За період з 1898 до 1917 рр. було видано 181 випуск “Записок”, які стали щомісячним журналом кримських садівників. За його ініціативою і безпосередньою участю в 1897 р. при мастку “Салгірка”, була відкрита школа садових робітників. Вона готувала кваліфікованих садівників [34, с. 27]. Важлива роль відділу полягала в організації при тому ж мастку першої дослідної помологічної станції на півдні України [17, арк. 2].

Відділ, не зважаючи на вузькосоціальний склад членів і певні обмеження діяльності з боку самодержавно-бюрократичного режиму, зіграв чималу роль у розвитку в Криму і Північній Таврії промислового садівництва і в підвищенні його культури [34, с. 30].

З середини 80-х рр. XIX ст. до початку XX ст. площа під садами Криму виросла майже у 2,5 разів. Значення кримського садівництва в цей період полягало у якості продукції, що ставила її поза конкуренцією з іншими садівничими районами країни. Таким чином, садівництво і виноградарство стали провідними галузями народного господарства [14, арк. 106].

Сади кримських долин щорічно давали до 400 тис. пудів, а в особливо сприятливі роки навіть до 1 млн.

пудів свіжих плодів, головним чином, яблук і груш, а понад те від 30 тис. до 250 тис. пудів горіхів і до 70 тис. пудів столового винограду. Найсерйозніше значення для кримського плодівництва мали яблука. Персики, абрикоси, а також сливи відігравали другорядну роль у кримському плодівництві. Мигдаль, шовковиця, кримська горобина, мушмула, інжир, каштан, маслина і волоські горіхи нерідко зустрічалися в садах Криму. Волоські горіхи і, особливо, ліщини (фундуки) мали серйозне значення для промислового плодівництва. Догляд за садами був різним, але, загалом, технічний стан садів Криму був задовільним. Характерну особливість догляду за кримськими садами складала необхідність їх зрошування від 5 і до 10 разів протягом літа. Прибутковість кримських садів була високою. Мали місце випадки здачі в оренду саду. Степова частина півострова відрзнялася слабкішим розвитком плодівництва, внаслідок відсутності зрошування. У “Обзор развития плодоводства в России, по районам” за 1899 р. указувалося: “Крымский район занимает первенствующее место в отношении промышленного плодоводства России по качеству плодов: отсюда идут на самые крупные внутренние рынки, – в Петербург, Москву, Одессу, Киев, Харьков и др., лучшие сорта яблук и груш” [27, с. 23].

У Криму сушкою плодів займалися мало. Кілька крупних фірм (Константінова, Ейнама, Абрикосова) масово заготовляли консерви, переробляючи, в цілому, до 100 тис. пудів плодів і овочів [36, с. 48].

Історія розвитку в Криму тютюництва бере початок у XVIII ст. У 1818 р. в Нікітському ботанічному саду були проведені перші досліди розведення американського тютюну [25, с. 12]. У 1842 – 1843 рр. Департамент землеробства передав саду кілька сортів американського і турецького тютюну.

З 1856 р. з'являються дані про кількість землі, зайнятої під тютюновими плантаціями, і про щорічні збори тютюну в Криму. За період з 1856 – 1890 рр. площа під тютюном зросла в тринадцять разів, а валовий його збір більш ніж в двадцять чотири рази. Швидкому розвитку в Криму тютюництва сприяло значне зростання тютюнової промисловості в Російській імперії. Спочатку значна частина кримського тютюну вирощувалася в Сімферопольському і Феодосійському повітах [34, с. 30]. Тут розводили американський, турецький і місцевий сорти [9, арк. 28].

Наприкінці XIX ст. перше місце за обсягами виробництва в тютюництві Криму переходить до Ялтинського повіту. В 1912 р. тут знаходилося 4/5 всіх тютюнових плантацій Криму [34, с. 30]. У Нікітському саду велися широкі досліди з підвищення урожайності та якості тютюну. Це дуже важливе явище пояснюється збільшенням попиту з боку вітчизняної промисловості на тютюн найвищої якості (“американ” і “дюбек”). Саме їх можна було успішно вирощувати, як показав багаторічний досвід, тільки в Ялтинському повіті. Найкращий і найдорожчий сорт тютюну “дюбек” набув поширення в центральній частині Південного берега Криму [25, с. 12].

Тютюн вирощувався переважно на селянських плантаціях. Доля поміщицьких господарств у його виробництві залишалась незначною. Розміри тютюнових плантацій коливалися від 40 кв. саж. до 12 дес. Господарства, що мали під тютюном понад 1 дес., землі використовували найману робочу силу. Більшість найманих працівників на тютюнових плантаціях складали українські і російські дівчата та жінки, що приїздили на роботу з північних повітів Таврійської губернії. Вони наймалися на термін від 6 до 11 місяців і часто працювали по 17 годин на добу. В періоди ломки тютюну робітниця відпочивали не більше 3-4 годин на добу.

Дрібні і середні тютютники Криму часто потрапляли у залежність від скупників. Крупні ж плантатори, здебільшого ставали партнерами тютюнових фабрикантів, їх комісіонерами і забезпечували збут своєї продукції на вигідніших умовах.

В другій половині XIX ст. тютюництво стає однією з найприбутковіших галузей сільського господарства. На початку XX ст. тютюництво практично було згорнуто в передгірських районах і поширювалося на Південному березі Криму [34, с. 30-32].

В кінці XIX ст. Крим став складовою загальноросійського аграрного ринку. Тут склалися всі передумови для початку диверсифікації промисловості (передові для того часу форми сільського господарства, сприятливий клімат, зручне географічне становище, надлишок робочої сили) та розвитку галузей: переробки продуктів сільського господарства, будівельної, виноробної, курортної. Перша світова війна призупинила цей процес [22, с. 16]. Таврійська губернія залишалась регіоном високотоварного землеробства, виноградарства, садівництва і тютюництва [34, с. 30].

Отже, роль у сільському господарстві науково-дослідних установ Криму була вагомою. Вони займалися питаннями популяризації науки та просвітництва, активно поширювали найновіші досягнення науки серед широких верств населення, сприяли підвищенню рівня викладання природничих дисциплін. Така різна діяльність дослідників Криму в значній мірі сприяла розв'язанню різноманітних прикладних завдань, пов'язаних з розвитком економіки краю, чимало наукових результатів, одержаних на території Криму у досліджуваний період, мали загальнонаукову цінність [40, с. 13].

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авидьба А. М. Юбилей отрасли в столице виноградарей и виноделов // Матеріали науково-практичної конференції до 175-річчя Інституту винограду і вина “Магарач” (22. 10 2003 р., Ялта), 2004. – С. 8-18.

2. Архів Державного Нікітського ботанічного саду, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 82. Газета “Северный Муравей” – газета промисленості № 23 1830 г. со статтею П. Кеппена “О виноделии на Южном берегу Крыма”.
3. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДААРК), Ф. 26, Оп. 1, Спр. 1689. Продолжение дела о Крымском виноградном училище, заключающее в себе переписку 1816 г.
4. ДААРК, Ф. 26, Оп. 1, Спр. 2417. Продолжение переписки о Крымском виноградном училище. 1817 г.
5. ДААРК, Ф. 26, Оп. 1, Спр. 5211. О Крымском виноградном училище в 2 частях.
6. ДААРК, Ф. 26, Оп. 1, Спр. 13167. Всеподданнейший отчет государю Императору о состоянии Таврической губернии в 1842 г.
7. ДААРК, Ф. 26, Оп. 1, Спр. 14476. Всеподданнейший отчет государю Императору о состоянии Таврической губернии в 1844 г.
8. ДААРК, Ф. 26, Оп. 1, Спр. 14476 “а”. Статистические сведения о Таврической губернии.
9. ДААРК, Ф. 26, Оп. 1, Спр. 15011. Годовой отчет государю Императору о состоянии Таврической губернии за 1845 г.
10. ДААРК, Ф. 26, Оп. 1, Спр. 25638. По отзыву Совета Общества Садоводов с препровождением устава его общества.
11. ДААРК, Ф. 26, Оп. 1, Спр. 27877. Об учреждении в Симферополе Отдела Императорского Российского Общества Садоводства.
12. ДААРК, Ф. 39, Оп. 1, Спр. 175. Статистические ведомости о посевах и урожае сельскохозяйственных культур. О состоянии виноградарства и виноделия, табачных плантаций по уездам Таврической губернии.
13. ДААРК, Ф. 125, Оп. 2, Спр. 4. О слиянии Симферопольского Отдела Национального Российского Общества садоводства и о взаимопомощи садовников и виноградарей Таврической Губернии.
14. ДААРК, Ф. 125, Оп. 2, Спр. 11. Сведения по истории деятельности Отделения садоводства и удостоверения служащих отделения.
15. ДААРК, Ф. 125, Оп. 1, Спр. 46. Отчет о 25-летней деятельности Симферопольского отдела Российского общества садоводства.
16. ДААРК, Ф. 155, Оп. 1, Спр. 4. Объяснительная записка к организационному плану хозяйства имени “Салтирка” на 1904-1911 гг.
17. ДААРК, Ф. 155, Оп. 1, Спр. 6. Описание крымского плодородства за 1913 г.
18. ДААРК, Ф. 661, Оп. 1, Спр. 1. Инструкция Крымско-Кавказского Горного Клуба, протоколы общих собраний группы учащихся, Устав Российского Высокогорного Союза, Отчет о деятельности Ялтинского Горного Клуба, Краткая история естественно-исторического музея и договоры с частными лицами – 1891-1916 гг.
19. *Кондараки В. Х.* В память столетия Крыма. – М., 1883. – 451 с.
20. *Короленко Б. А.* Инкорпорация Крыма Російською імперією у 1783 – 1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 18 с.
21. *Малеєва О. Ф.* Нікітський сад при Стевене (1812-24 г.). Очерк по истории Государственного Никитского ботанического сада. – Ялта, 1931. – 31 с.
22. *Марциновський П. М.* Крим у міжнародній торгівлі 1856 – 1914 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1997. – 19 с.
23. *Мельник С. І.* Науковий внесок Інституту винограду і вина “Магарач” та задачі галузі // Матеріали науково-практичної конференції до 175-річчя Інституту винограду і вина “Магарач” (22. 10 2003 р., Ялта), 2004. – С. 26-28.
24. *Малчанов Е. Ф., Кольцов В. Ф.* Нікітський ботанічний сад і южне садівництво // Бюллетень Государственного Никитского ботанического Сада. – Ялта, 1981. – 1(44). – С. 21-24.
25. *Малчанов Е. Ф., Рубцов Н. И.* Нікітський ботанічний сад к 175-літтю основи. – К.: Наукова думка, 1986. – 148 с.
26. *Москвич Г.* Путеводитель по Крыму. – Одесса, 1903. – 323 с.
27. Обзор развития плодородства в России, по районам // Очерк современного состояния плодородства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – Санкт-Петербург: Типография В. Киришаума, 1899. – С. 1-28.
28. Очерк мероприятий правительства по развитию садоводства и огородничества // Очерк современного состояния плодородства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – Санкт-Петербург: Типография В. Киришаума, 1899. – С. 75-110.
29. Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк современного состояния плодородства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – Санкт-Петербург: Типография В. Киришаума, 1899. – С. 61-74.
30. *Петрушова Н. И.* Крупный научный центр // Защита и карантин растений. – М., 1997. – № 2. – С. 46-47.
31. *Попов Р. Л.* Мир ученых в Крыму. Исторический очерк. – Симферополь: ДОЛЯ, 2007. – 240 с.
32. *Потехин В. Е.* Нікітський ботанічний сад в розвитку сільського господарства юга Росії (1812-1861 гг.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – М., 1978. – 168 с.
33. *Проттов И. А., Охременко Н. С.* Научно-производственная и учебно-показательная деятельность “Магарача” за 125 лет его существования. – Ялта, 1953.
34. *Секиринский С. А.* Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783-1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франка. – Львов, 1974. – 34 с.

35. Семиренко Л. П. Крымское промышленное плодоводство. – М., 1912, Т. 1-3. – 746 с.
36. Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, 1899. – С. 47-53.
37. Троценковский А. П. Краткий очерк из истории развития науки в Крыму // Крым: настоящее и будущее. Сб. статей / Г. М. Фомин и др. (гл.ред.), НАН Украины. – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 257-260.
38. Устав Крымского Горного Клуба // Записки Крымского Горного Клуба. – Одесса, 1891. – Выпуск 1. – С. III-X.
39. Филиппович В. А. К 150-летию всесоюзного научно-исследовательского института виноделия и виноградарства "Магарач" // Достижения науки и техники в виноградарстве и виноделии. Труды. – Т. XIX. – М.: "Пищевая промышленность", 1978. – С. 5-12.
40. Черненко К. О. Становлення і розвиток природознавчих досліджень в Криму (кінець XVIII – початок XX століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / Центр науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г. Н. Доброва НАН України. – К., 1998. – 16 с.

Анотація

На основі раніше не опублікованих матеріалів з фондів Державного Архіву в Автономній Республіці Крим, Архіву Державного Нікітського ботанічного саду та інших джерел розглядається розвиток галузей сільського господарства Криму в контексті діяльності державних наукових установ і громадських науково-дослідних структур.

Лисак В.

ПРИРОДНО-КЛІМАТИЧНІ УМОВИ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 50 – 60-Х РР. XX СТ.

Загальновідомо, що в житті кожного українського селянина визначальну роль відіграють природно-кліматичні умови. Результати роботи землеробів тісно пов'язані з погідними факторами, несприятливими природними явищами, які протягом досліджуваного періоду неодноразово призводили до погіршення якості і зменшення врожаїв, завдавали значної шкоди селу та його мешканцям, вимагаючи додаткових матеріальних витрат. У цілому територія України сприятлива для землеробства і тваринництва. Однак існують і певні особливості в кожній природно-кліматичній зоні, що зумовлюють у більшій їх частині деякий ризик щодо сільськогосподарської діяльності. Зокрема це нерідкі посухи, суховії, пилові бурі, пізні весняні та ранні осінні заморозки, град, селі тощо.

Метою цієї статті є вивчення природно-кліматичних умов України, які були характерні для 1950 – 1960 рр. у контексті виявлення впливу на результати сільськогосподарського виробництва та як наслідок на повсякденне життя мешканців села.

Предметом дослідження є українське село під час найбільш небезпечних погідних явищ.

Об'єктом дослідження є несприятливі природно-кліматичні умови, які були зареєстровані в означений період.

Для повноцінного дослідження впливу погідних умов на повсякденне життя українського селянства у 1950 – 1960 рр. автор використав літературу різного характеру. В основному це праці, у яких проаналізовані небезпечні природні явища в Україні. По-перше, це дослідження, у яких подана характеристику природно-кліматичних умов України [1]. По-друге, це праці, у яких висвітлено окремі несприятливі явища та їх вплив на сільське господарство. Зокрема учені І. Є. Бучинський, К. С. Розова, В. О. Волеваха, В. І. Ромушкевич та інші вивчали такі явища погоди в Україні, як посухи, суховії, чорні бурі тощо [2]. У їх розвідках подається аналіз несприятливих умов та їх вплив на сільське господарство окремих територій України. Б. А. Пишкін охарактеризував водні ресурси України [3]. Окреслені праці допомогли автору статті виявити особливості природно-кліматичних умов різних регіонів України у 50-60-х рр. XX ст.

Джерельною основою статті є документи вищих органів влади, переписки та листування про надання підтримки колгоспам, постраждалим під час стихійних лих. Це листи голів таких областей України, як Кримська, Тернопільська, Чернівецька, Вінницька, Запорізька, Дніпропетровська, Сталінська, які постраждали у 1954, 1955, 1964 рр. від сильних злив та градобюю.

Традиційно територія України поділяється за флористичними ознаками на природні зони, а саме Полісся, Лісостеп, Степ, Українські Карпати, Кримські гори. У цілому помірно-континентальний, теплий, з достатнім зволоженням клімат є сприятливим для трудової діяльності населення, особливо для багатьох галузей землеробства і тваринництва, зокрема вирощування зернових, переважно пшениці та кукурудзи, технічних (цукрових буряків, соняшнику, льону-довгунцю), розвитку садівництва, городництва і, особливо на півдні і в Закарпатті, виноградарства.

Однак, протягом 50-60-х рр. XX ст. у республіці спостерігалися окремі несприятливі кліматичні явища,